

Курочкина Н. М.

ТЕОРІЯ НОРМАТИВНИХ ФАКТІВ У ПСИХОЛОГІЧНІЙ КОНЦЕПЦІЇ ПРАВА Л. ПЕТРАЖИЦЬКОГО

Зміна підходів до праворозуміння, яка має місце у вітчизняній науці останнім часом, вимагає напрацювання нових підходів й до традиційних правових інститутів, таких як, скажімо, джерела права.

Хоча в цілому сучасне визначення поняття джерела права збігається з тими його дефініціями, що використовувалися давньоримськими юристами, деякі правознавці наголошують на необхідності його уточнення та розмежування понять «джерела» та «форми» права [1], що пов'язано з більш широким тлумаченням терміну джерела права, ніж за радянських часів.

З цих позицій виявляється цікавою теорія нормативних фактів, розроблена відомим правознавцем Л. Петражицьким у рамках психологічної концепції права. У згаданій теорії типізовані джерела права, причому їх перелік, порівняно із традиційною наукою, є надзвичайно широким.

Актуальність дослідження обумовлена й відсутністю в українській теоретико-правовій науці будь-яких ґрунтовних досліджень як творчості Л. Петражицького в цілому, так і окремих її елементів, включаючи теорію нормативних фактів. Щодо зарубіжних досліджень, то найбільш повно теорію Л. Петражицького було висвітлено у наукових працях російського правознавця С. О. П'яткіної.

Практичне значення аналізу теорії нормативних фактів Л. Петражицького, на нашу думку, полягає у можливості розширення та деталізації вчення про джерела права.

Ціль даної статті – розкрити поняття, сутність та основні ознаки нормативного факту, а також значення нормативних фактів для розмежування позитивного та інтуїтивного права за психологічною теорією права Л. Петражицького.

Запропоноване автором цієї статті узагальнює поняття «теорія нормативних фактів», на нашу думку, має право на життя з огляду на цілісність та послідовність її викладення правознавцем. Сукупність знань про нормативні факти може бути використана як самостійна концепція й поза межами психологічної теорії права.

Щодо значення нормативних фактів для психологічної теорії права, то саме їх наявність чи відсутність у складі імперативно-атрибутивного переживання виступає тією диференціюючою ознакою, яка дозволяє розмежувати позитивне та інтуїтивне право у психологічній теорії права.

Позитивне право у найбільш узагальненому вигляді визначалося Л. Петражицьким як «імперативно-атрибутивні переживання, які містять у собі уявлення нормативних фактів, як підстав обов'язковості» [2] або, іншими словами, як імперативно-атрибутивні емоції, які мають своїм джерелом певний авторитет.

Такий авторитет, модель, шаблон поведінки Л. Петражицький позначив введенням у теорію права абсолютно нового поняття – «нормативний факт». Це поняття охоплювало все розмаїття видів авторитетів – акти державної влади, усталені неписані норми у суспільній свідомості, норми суспільних прошарків, груп, релігійні настанови, правові професійні формулювання і т. д.

Під інтуїтивним правом Л. Петражицький розумів імперативно-атрибутивну емоцію, яка формується у свідомості індивіда автономно, тобто без посилань на зовнішні авторитети, на нормативні факти.

В залежності від того, на які нормативні факти міститься посилання у позитивно-правових переживаннях, Л. Петражицький розрізняв декілька видів та різновидів позитивного права. При цьому правознавець відмічав, що «з точки зору психологічної теорії права, як імперативно-атрибутивних переживань, коло фактів, що можуть відігравати роль нормативних в області позитивного права, значно ширше, та видів позитивного права значно більше, ніж визнає та вважає пануюча думка» [3].

Окрім законодавчих велінь (приписів), правових звичаїв та судової практики, нормативними фактами в області позитивного права, за твердженням Л. Петражицького, можуть слугувати й будь-які інші факти, оскільки індивідуальна та масова правова психіка схильна «витягувати» з них загальні правила поведінки або конкретні вказівки для поведінки, надаючи їм імперативно-атрибутивну силу.

Разом з тим, уніфікаційна тенденція, властива праву, проявляється у даному випадку у прагненні будь-якими засобами фіксувати відповідний шаблон поведінки, який безспірно визначає взаємні права та обов'язки.

Деякі автори висловлюють думку про те, що право, за Л. Петражицьким, зводилося виключно до інтуїтивного, а значення позитивного права цим вченим не визнавалося. З такими твердженнями, на нашу думку, погодитися не можна, про що свідчить і розмаїття видів позитивного права, як буде показано нижче.

Більше того, Л. Петражицький підкреслював вагомість авторитету держави для людської психіки. Саме з цим було пов'язане виділення «привеліюваного позитивного права» - тобто права, що ґрунтується на конституції та поточному законодавстві в якості нормативних фактів.

В залежності від природи нормативних фактів та способу їх фіксування, Л. Петражицький розрізняв такі види позитивного права:

1) «Законне право» - імперативно-атрибутивні переживання з посиланням на уявлені односторонні правові розпорядження кого-небудь, як нормативні факти.

2) «Звичаєве право», під яким розуміються імперативно-атрибутивні переживання, сполучені з уявленням відповідної масової поведінки як нормативного факта: я (ми, він, вони) мають право на те або зобов'язаний до того тому, що так завжди робилося раніше, так вчиняли пращури, таким є «стародавній звичай» і т.п.

3) «Право судової практики». Слід відзначити, що Л. Петражицький належав до тих, хто не виділяв судову практику в окремий вид права взагалі та позитивного права зокрема. «Судова практика, звичайно не є особливим, самостійним видом права або видом звичаєвого права; взагалі, вона не право, а явище зовсім іншого порядку – низка людських дій, вчинків». Вчений вважав, що відповідні дії суддів або судів є зазвичай зовнішніми проявами права, викликаними правовими переконаннями суддів.

При цьому Л. Петражицький стверджував, що так зване «право судової практики» може бути і проявом законного права (якщо суддя вирішує справу на підставі нормативно-правових актів), і проявом звичаєвого права, якщо справа вирішується за народними звичаями і т.п.; інтуїтивного права, якщо справа вирішується відповідно до автономних інтуїтивно-правових переконань, «по справедливості».

І лише в окремих випадках судова практика отримує, за Л. Петражицьким, у психіці людей значення нормативного факту. У таких випадках правові переживання проявляються, а відповідні права та обов'язки приписуються у зв'язку з тим, що такою є судова практика, що так раніше або завжди вирішувалися подібні питання судами або, наприклад, вищестоящим судом.

4) До специфічного виду позитивного права науковцем відносилось так зване «право окремих преюдицій». На відміну від «права судової практики», яке, на думку Л. Петражицького, посилається на «постійну одноманітну практику судів», «право окремих преюдицій» має у якості своєї першооснови інший нормативний факт – рішення вищого суду (або монарха, який брав особисто участь у вирішенні справи), яке за відомих обставин є підставою для приписування певних прав та обов'язків.

Право судової практики та право окремих преюдицій Л. Петражицький об'єднував одним поняттям «преюдиційного права».

На нижчих щаблях культурного розвитку, коли святість та незаперечний авторитет судових рішень були особливо важливими та необхідними, «несвідомо вдале соціальне пристосування» привело, за твердженням вченого, до виникнення так званого «божеського юдиційного права». Його основна відмінність полягає у тому, що судові рішення наділяються божественним авторитетом, внаслідок чого вони уявляються не як людські, а як божеські рішення. У разі відсутності чітких та однозначних даних на користь однієї чи іншої сторони, справа передавалася «на суд богів» шляхом отримання певних «знаків» від жерців або ж вирішення спору шляхом жеребу, поединку (ордалії), тощо.

Згідно з розробленою Л. Петражицьким теорією нормативних фактів, юдиційне право має набагато більш вагомe значення, ніж преюдиційне. Це обумовлюється тим, що порівняно із сотнями тисяч судових рішень, що приймаються, характер преюдиційних набуває достатньо незначна кількість з них; водночас юдиційне право внаслідок його спорядженості божественним авторитетом, у будь-якому разі набуває риси нормативності у психіці людей.

Поряд із переліченими вище видами позитивного права, які сучасна Л. Петражицькому юридична наука визнавала більшою чи меншою мірою, вчений виділяв й інші численні види позитивного права:

5) Існування «книжного права» Л. Петражицький обґрунтовував тим, що «складені ким-небудь, хоча б приватною особою, збірники правових висловлювань підчас набувають у правовому житті нормативне значення». Відповідно «книжне право» визначалося вченим як імперативно-атрибутивні переживання з посиланням на те, що так написано, говорить у якій-небудь книзі і т.п.

6) «Право прийнятих у науці думок» (*communis doctorum opinio*). Під цим видом права розуміється право з посиланням на те, що така думка є загальноприйнятою в науці.

7) «Право вчень окремих юристів або груп їх». Нормативні факти, що лежать в основі цього виду позитивного права, мають «ретроспективний» характер, що дивиться у минуле: «чим старіше, тим святіше». Відтак, цей вид права часто носить надзвичайно консервативний і навіть архаїчний характер.

8) «Право юридичної експертизи» також розглядалося Л. Петражицьким як один з видів позитивного права. Нормативним фактом для цього виду права є висновки наукових юридичних експертиз.

9) Науковець виділяв позитивне право юридичних експертиз з нормативними фактами, які відповідають преюдиційному праву. Іншими словами, значення нормативного факту в даному випадку також набуває юридична експертиза, однак не у справі, в якій вона власне була проведена, а й для іншої, аналогічної за суттю справи.

10) Окремо виділялося «право висловлювань релігійно-етичних авторитетів: засновників релігії, пророків, апостолів, святих, батьків церкви і т.д.». Л. Петражицький писав: «Якщо б представники сучасного загального вчення про право спробували б взяти до уваги, наприклад, право магометанських народів або єврейське право, та перевірити на відповідному матеріалі своє вчення про два або три джерела права: закон, звичаєве право та судову практику, то вражаюча непереконливість цього вчення не могла б не кинутися їм у вічі».

11) «Право релігійно-авторитетних прикладів, зрізків поведінки». На відміну від попереднього виду позитивного права (який має своїми нормативними фактами висловлювання релігійно-етичних авторитетів), нормативними фактами для цього виду права є зазвичай зафіксовані в усних або письмових переказах вчинки осіб, що мають релігійний авторитет.

12) До одного з видів позитивного права належить, за Л. Петражицьким, договірне право. Розширюючи сучасне йому вчення про джерела права, яке в якості одного з джерел права визнавало міжнародні договори, вчений у дусі римських юристів відніс до одного з видів нормативних фактів цивільно-правові договори. Л. Петражицький заперечував твердження про те, що договори (правочини) породжують виключно суб'єктивні права, а не об'єктивне право.

До видів позитивного права з відповідними нормативними фактами Л. Петражицький також відносив:

13) «право односторонніх обіцянок»;

14) «право програм, повідомлень про майбутні дії, програмне право»;

15) «право, що посилається на визнання зобов'язаної сторони, визнане право»;

16) «прецедентне право»;

17) «право юридичних приказок, прислів'їв»;

18) «загальнонародне, усюди існуюче право»;

19) «невизначено-позитивне право» - це право, яке полягає в імперативно-атрибутивних переживаннях, у приписуванні та виконанні прав та обов'язків з посиленням не на певні визначені нормативні факти, а на те, що так «належить», «встановлено», тощо. Скажімо, у римських юристів, вказує Л. Петражицький, роль невизначено-позитивних посилянь підчас відігравали вирази «*hoc iure utimur*» («таке у нас право»), «*placuit*» («встановлено», «визнано за право») і т.п. [4].

Нормативні факти, таким чином, являли собою писані та неписані норми, які переломлюючись у свідомості індивіда, утворювали певний шаблон поведінки, формували права та обов'язки суб'єкта. В цьому аспекті, на нашу думку, можна погодитися із позицією відомого дослідника творчості Л. Петражицького С. П'яткіної, яка фактично поставила знак рівності між нормою (у значенні писаного або неписаного правила поведінки) та нормативним фактом [5].

Як вбачається, нормативним фактом стає лише реалізоване у психічно-правовому аспекті правило поведінки, наявність відповідних імперативно-атрибутивних переживань; в свою чергу нормативний факт є джерелом масових або індивідуальних психічних правових переживань.

Особливе значення надавалося Л. Петражицьким нормативним фактам, сформульованим у нормативних та правозастосовчих актах, що виходять від держави. Реалізація службової ролі держави в області права, за Л. Петражицьким, є основою для проведення класифікації права на офіційне та неофіційне.

Цікавою особливістю підходу Л. Петражицького в цьому питанні є те, що правознавець включав до складу офіційного права не тільки різноманітні види та різновидності позитивного права, але й множину інтуїтивно-правових явищ: «Не тільки різні види позитивного права, але й інтуїтивне право в різних областях, в різних формах та під різними найменуваннями або без особливого імені має офіційно-обов'язкове значення у державі та застосовується судами та іншими органами державної влади» [6].

Вчений стверджував, що позитивний шаблон з його призначенням попереджувати та усувати «правові розбіжності та сумніви з їх шкідливими та небезпечними наслідками» є чимось абсолютно зайвим у тих областях права, де наявні настільки загальні та тверді інтуїтивно-правові переконання, що підлеглі правила співіснування, обов'язки та права ні в кого, крім психічно ненормальних людей, не можуть викликати сумнівів.

Наприклад, спори про те, чи можна вбивати ближніх, красти майно, гвалтувати, так само як і про те, чи маємо право ми на те, щоб нас не убивали, вважає Л. Петражицький, психологічно невірогідні, адже у психіці усіх цивілізованих народів існують «відповідні аксіоми інтуїтивного права». Так само не можуть викликати спорів і тези про те, чи мають люди право спати, їсти та відправляти інші фізіологічні потреби так, що всі зобов'язані це терпіти і жодне начальство не може цього забороняти, карати за невиконання заборон і т.п.

Таких відповідних аксіом інтуїтивного права існує безліч у будь-якому людському суспільстві, і відповідне інтуїтивне право постає суттєвим елементом та основою правопорядку.

Позитивне нормування зазвичай не торкається відповідних аспектів, які не представляють питань для правової психіки та життя. Воно виходить з зазначених вище положень, як аксіом, та надає додаткове регулювання тих питань, які не можуть бути вирішені за допомогою інтуїтивно-правової психіки внаслідок утворення певних розбіжностей, сумнівів і т.д.

Аксіоми інтуїтивного права, вважає Л. Петражицький, оскільки вони торкаються предметів відання офіційного права, визнаються судами та органами державної влади. Відповідне інтуїтивне право входить до складу офіційного права та складає його основний та суттєвий елемент.

Іншим аспектом прояву інтуїтивного права як складової офіційного права виступає необхідність збереження вільного пристосування права до конкретних обставин справи (наприклад, у сфері визначення міри покарання у карних справах і т.п.).

У таких випадках позитивно-правовий шаблон не може бути застосований, і позитивне право у зв'язку з цим надає більший чи менший простір дії інтуїтивного права.

Так, в офіційному кримінальному праві цивілізованих народів позитивне нормування покарань обмежується зазвичай зазначенням мінімальної та максимальної межі покарань, а визначення конкретних покарань в цих межах надається «совісті суддів», себто їх інтуїтивному праву. Так само, писав Л. Петражицький, совісті (інтуїтивному праву) суддів, присяжних належить визначення того, чи слід визнати особу винною, чи заслуговує взагалі підсудний покарання.

Сучасні Л. Петражицькому цивільні кодекси (скажімо, Германське цивільне уложення) відносили вирішення різних питань, що потребують індивідуалізації, до відання «справедливого розсуду» (*billiges Ermessen*) судді, приписували тлумачити та виконувати договори та вирішувати різні інші питання «за доброю совістю» (*Treu und Glaube*). У цих випадках Л. Петражицький вбачав приклади дії та офіційного визнання (хоча й без усвідомлення природи) інтуїтивного права [7].

Прикладами визнання та використання інтуїтивного права є діяльність третейських судів, «судів справедливості» в Англії, судів доброї совісті (*iudicia bonae fidei*) у римському праві. Так, згідно з принципами римського права позивачеві слід було присуджувати від відповідача те, що належало першому «по добрій совісті» - *quicquid ob eam rem dare facere oportet ex fide bona*.

Під впливом позитиваційної тенденції права такі інтуїтивно-правові суди перетворюються з плином часу у позитивно-правові (залишаючись за назвою судами справедливості). Іншими словами, на ґрунті інтуїтивно-правових рішень поволі створюється та починає діяти позитивно-правовий шаблон.

Так, в англійських судах справедливості інтуїтивне право зрештою було витіснено преюдиційним правом, правом, яке посилялося на попередні рішення «за справедливістю».

У римських *iudicia bonae fidei* відбулася поступова заміна інтуїтивного права позитивним внаслідок розвитку відповідного права вчених юристів шляхом тлумачення того, що у яких випадках належить за справедливістю, та перетворення відповідних думок юристів у якість нормативних фактів.

Ще більше значення, ніж в області офіційного права, інтуїтивне право, за переконанням Л. Петражицького, має в області міжнародного права. Вчений пов'язував це із менш успішним розвитком позитивно-правового шаблону в даній сфері, відсутністю відповідного законодавства. Л. Петражицький вважав, що і тут наявні певні аксіоми інтуїтивного права, так само як і інтуїтивне право, яке доповнює та індивідуалізує позитивне право. Але більше того, в міжнародному праві діє також інтуїтивне право, яке замінює позитивний шаблон внаслідок відсутності такого.

Необхідно також відзначити, що, за думкою Л. Петражицького, історично змінювався обсяг ті співвідношення тих видів позитивного права, які формують офіційне право.

Скажімо, у східних теократичних державах головну роль відігравали нормативні факти і відповідні види позитивного права, такі як божественне, законне та договірне, право висловлювань пророків, засновників релігії, право вчень представників сакральної науки, сакральне книжне право і т.д.

В історії римського цивільного права головну роль відігравали інші види нормативних фактів та види позитивного права – програмне преторське право, право думок вчених юристів, право експертиз і т.п.

У «після-римському» західноєвропейському праві найбільшу роль відігравали звичаєве право, книжне право, рецепційоване книжне право римського походження і т.п.

У сучасному Л. Петражицькому суспільстві, писав вчений, «головну та керівну» роль у якості нормативних фактів відігравали державні закони; ними ж визначалися, прямо або непрямо, у тому числі шляхом мовчання, шляхом невіршення різних питань, сфери дії інших видів права: інтуїтивного та різних видів позитивного права.

Отже, нормативний факт за Л. Петражицьким виступає, по-перше, невід'ємною складовою позитивно-правових емоцій, певним авторитетом, посилання на який зумовлює виникнення тих чи інших імперативно-атрибутивних емоцій.

Нормативний факт, таким чином, можна ототожнити із джерелом права в тому сенсі, що джерелом права є певна «сила», яка творить право. В залежності від того, які нормативні факти переважають, мають більший авторитет у свідомості, формується певний шаблон, модель поведінки індивіда.

Л. Петражицьким розглядав різні види нормативних фактів – від «законного» та «звичаєвого» права до таких нетрадиційних джерел, як, наприклад «невизначено-позитивне» право.

Заслуга Л. Петражицького полягає у запровадженні плюралістичного підходу до вивчення джерел права, їх систематизації та детальному опису. І хоча окремі з перелічених ним нормативних фактів не визнаються сучасною теоретико-правовою наукою як джерела права, вони мають бути визнані в якості факторів, які впливають на формування та реалізацію юридично значущої поведінки індивіда, а отже, представляють собою надзвичайно цікавий предмет дослідження.

Список джерел та літератури:

1. Див. Котюк В.О. Теорія права: Курс лекцій: Навч. Посібник для юрид. фак. Вузів. – К.: Вен турі, 1996. – С. 34.
2. Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. Т. 2. – СПб.: Типография М. Меркушева, 1910. – С. 516.
3. Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. Т. 2. – СПб.: Типография М. Меркушева, 1910. – С. 527-528.
4. Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. Т. 2. – СПб.: Типография М. Меркушева, 1910. – С. 543 - 612.
5. Пяткина С.А. Эмоционалистская теория Л.И.Петражицкого: современное состояние проблемы: Дисс... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации. - М., 1995. – С. 139.
6. Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. Т. 2. – СПб.: Типография М. Меркушева, 1910. – 615.
7. Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. Т. 2. – СПб.: Типография М. Меркушева, 1910. – 617.

Поступила в редакцию: 21.12.2006 г.